

Καίτη Δημητσάντου-Κρεμέζη
Αρχιτέκτων, Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΜΠ

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΜΙΑ ΚΑΤΑ ΜΟΝΤΕΡΝΟΥ ΚΙΝΗΜ

01
Μοντέρνα με νεώτερα
χαρακτηριστικά (Δ6 οδός
Παμίσου). Πηγή: Δημητσάντου-
Κρεμέζη / Ζαμπίκος /
Χατζηκωνσταντίνου 2013, σ. 131.

ΓΡΑΦΗ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ ΤΟΥ ΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Είναι γνωστό πως η αρχιτεκτονική παράδοση της χώρας μας δεν είναι μία και ενιαία αλλά πολλές, και όλες έχουν την αξία τους. Εκφράζουν ιστορικές πτυχές, βιοτικές συνθήκες, τεχνικές δυνατότητες, αισθητικές απόψεις και αποτελούν τεκμήρια για τη σημασία του παρελθόντος και τον ρόλο του στη σύγχρονη ζωή. Από τις ποικίλες εκφάνσεις της κληρονομιάς αυτής, οι δύο αρχαιότερες κατηγορίες, αφενός η αδιαμφισβήτητη αισθητικής κλασική αρχιτεκτονική, με παγκόσμια εμβέλεια και ανάλογη επιμέλεια στην προστασία της, αφετέρου η αρχιτεκτονική της βυζαντινής ναοδομίας, με δημιουργίες υψηλής τέχνης και αισθητικής, ανήκουν στον μνημειακό πλούτο της χώρας και προστατεύονται με αυστηρούς νόμους. Ο όρος «μνημείο», διευρυμένος τα τελευταία χρόνια¹, περιλαμβάνει και δημιουργίες της νεότερης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του τόπου μας, στην οποία περιέχονται τα τεκμήρια από τρεις βασικές αρχιτεκτονικές κατηγορίες με διαφορετικά μορφολογικά χαρακτηριστικά, οφειλόμενα στις διαφορετικές ιστορικές συνθήκες και τον εκάστοτε χρόνο προέλευσης: Παλαιότερα είναι τα έργα της λαϊκής «ανώνυμης» αρχιτεκτονικής (εικ. 2) με την απέραντη ποικιλία των κατά τόπους μορφών, από τις εντελώς απλοϊκές εμπειρικές κατασκευές ως τις μαστορικές, τις έντεχνες δημιουργίες όπως τα αρχοντικά και τα πυργόσπιτα. Στη μακρόχρονη πορεία της λεγόμενης λαϊκής αρχιτεκτονικής παράδοσης, με πρωταρχική αξία τον τοπικό της χαρακτήρα, παρεμβάλλεται τον 19ο αιώνα ο ευρωπαϊκός προέλευσης με ελληνικές ρίζες νεοκλασικισμός (εικ. 2α-γ). Η αποδοχή του βασίστηκε στο εθνικό ιδεολόγημα της ιστορικής συνέχειας, ενώ στην πλατιά διάδοσή του συνετέλεσε και η ευκολία αφομοίωσης των τυποποιημένων-κωδικοποιημένων στοιχείων του από το κατά τόπους αρχιτεκτονικό ιδίωμα.

Έναν αιώνα μετά, τον νεοκλασικισμό διαδέχεται ο μοντερνισμός (εικ. 3) ο οποίος απέρριπτε τη λαϊκή παράδοση ως αναχρονιστική και τον κλασικισμό ως ιστορικό κατάλοιπο.

Στα έργα των δύο κύριων καλλιτεχνικών ρευμάτων του 19ου και του 20ού αιώνα, αμφότερα κεντροευρωπαϊκής προέλευσης² αλλά με αξιόλογες προσαρμογές στον τοπικό αρχιτεκτονικό χαρακτήρα, θα πρέπει να προστεθούν εξαιρετικά δείγματα με επιρροές από νεωτερικά ρεύματα, όπως της Art Nouveau, του Jungerstil ή της Art Déco, που διατήρησαν τη μορφολογική τους αυτονομία.

Στην Αθήνα και τα περίχωρα εμφανίζονται δείγματα και από τις τρεις αυτές αρχιτεκτονικές κατηγορίες, ξεχωριστές ως προς το ύφος και επομένως εύκολα αναγνωρίσιμες από το ευρύ κοινό, ιδίως όταν τα ειδοποιά στοιχεία τους αφορούν σε αμιγείς εκδοχές του αρχιτεκτονικού χαρακτήρα τους και με σαφή τα χαρακτηριστικά της ταυτότητας κάθε κατηγορίας. Απλοποιημένες τροποποιήσεις των αρχιτεκτονικών τύπων και μορφών συμπληρώνουν την κάθε κατηγορία. Για παράδειγμα, ο «λαϊκός νεο-κλασικισμός» (εικ. 4α-β), επιδραστικός στην εξέλιξη της λαϊκής νησιώτικης και στεριανής παράδοσης, ή ο «αφαιρετικός κλασικισμός» (εικ. 5) που αιωρείται ανάμεσα στο κλασικό και το μοντέρνο, δυσκολεύοντας τη μεταξύ τους διάκριση.

Η ΛΑΪΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Τη δυναμική της παράδοσης, αναγκαίο στήριγμα της σύγχρονης ζωής, και το εύρος της σημασίας των υλικών και άυλων

αγαθών του λαϊκού πολιτισμού αποκάλυψαν στις αρχές του 20ού αιώνα στοχαστές, διανοούμενοι, καλλιτέχνες και συννοδοίποροι τους που ανήκαν στη λεγόμενη Γενιά του 1930, ή Γενιά του Μεσοπολέμου. Ήταν συντονισμένοι με την ιδεολογική κίνηση της «επιστροφής στις ρίζες»³, αναζητώντας την «ελληνικότητα» στις απαρχές της εντόπιας προβιομηχανικής λαϊκής έκφρασης, που όμως ήταν εμπλουτισμένη με τις παλαιότερες επιρροές των Λατίνων και Οθωμανών κατακτητών. Το εξιδανικευμένο αυτό λαϊκό παραδοσιακό περιβάλλον των στοχαστών, των ποιητών, των εραστών του Ωραίου και της αυθεντικότητας αξιολογείται σήμερα διαφορετικά και σύμφωνα με τα σύγχρονα οικονομικά κίνητρα και ιδεώδη. Η μακραίωνη ιστορία, η γοητεία του χώρου με δομές σχεδόν αμετάβλητες για πολλές γενιές, πιθανόν για χιλιετίες, η αρμονική συνάντηση της σύγχρονης ζωής με τα ίχνη ενός πατροπαράδοτου τρόπου ζωής, τα κατάλοιπα της αληθινής λαϊκής τέχνης, η απόλυτη σχέση με τη φύση, απειλούνται και απαιτούν φροντίδα για να μπορέσουν να κρατήσουν ό,τι απέμεινε από τις αξίες τους.

Ο ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΙΣΜΟΣ

Το μεγάλο διεθνές ρεύμα του νεοκλασικισμού επικράτησε στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος για περίπου έναν αιώνα και καθόρισε την απαρχή των αλλαγών στον αρχιτεκτονικό χαρακτήρα των πόλεων μας. Οι πρώτες νεοκλασικές κατοικίες ξεχώριζαν μέσα στο παραδοσιακό αρχιτεκτονικό περιβάλλον έχοντας σαφείς διαφορές ως προς τη σύνθεση και τη μορφολογία. Σταδιακά ο νεοκλασικός ρυθμός, εκλαϊκευμένος και απλοποιημένος, προσαρμόστηκε στην κατά τόπους αρχιτεκτονική παράδοση εμπλουτίζοντάς την με νύξεις «επίσημης αρχιτεκτονικής», με χαριτωμένες συμμετρίες και τολμηρές αναλογίες, ανανεώνοντας την κατά τόπους αρχιτεκτονική μορφή της κατοικίας⁴.

Ο λαϊκός νεο-κλασικισμός, σε αστικά κέντρα και σε οικισμούς της χώρας, αποτέλεσε αυθεντική ελληνική εκδοχή του ρυθμού. Στην αναζήτηση του εθνικού χαρακτήρα από τη Γενιά του '30 και τη στροφή στις προ-νεωτερικές, εξω-ευρωπαϊκές παραδόσεις και στις εντόπιες παραδοσιακές αξίες, το κυρίαρχο σε όλο τον 19ο αιώνα καλλιτεχνικό ρεύμα του νεοκλασικισμού, αν και δημιουργικά «εξελληνισμένο», θεωρήθηκε ξένη πολιτιστική εισβολή και απαξιώθηκε χωρίς να εκτιμηθεί η καλλιτεχνική του αξία και να κριθεί ο ρόλος του στη μετάβαση της χώρας μας από τον παραδοσιακό στον σύγχρονο πολιτισμό. Από τότε άρχισε η καταστροφή ενός σημαντικού πολιτιστικού αποθέματος με ιστορική αξία και αισθητική ποιότητα.

Ο ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ

Το κεντροευρωπαϊκό αυτό κίνημα, πολυπρόσωπο⁵, βασισμένο στον ορθολογισμό, με ριζοσπαστικό ιδεολογικό υπόβαθρο και σαφή πολιτική σημασία, εμφανίστηκε δυναμικά στη χώρα μας, και κυρίως στην Αθήνα, λίγο πριν από τη δεκαετία του '30. Οι μοντέρνοι επεδίωκαν την ανατροπή των παγιωμένων αντιλήψεων και αναζητούσαν νέες καλλιτεχνικές εκφράσεις. Απαξίωναν την παράδοση και εναντιώθηκαν στη χρήση των ιστορικών ρυθμών. Κατά συνέπεια, επιτέθηκαν στη νεοκλασική αρχιτεκτονική του προηγούμενου αιώνα και συνετέλεσαν στην καταστροφή της⁶.

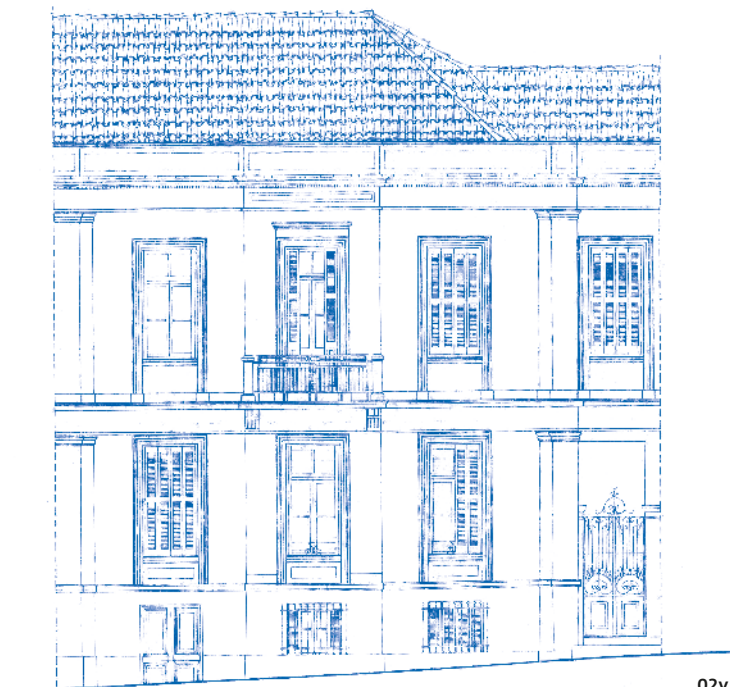

02α

02β

02γ

02α-γ

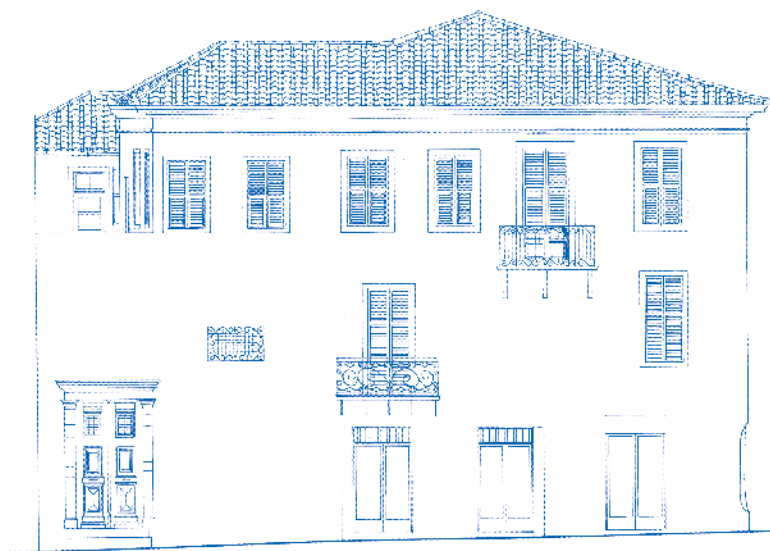
Νεοκλασικισμός. Πηγή:
 Δημητσάντου-Κρεμέζη
 2016: α.: σ. 57, β.: σ. 105,
 γ.: σ. 84.

03

Μοντερνισμός. Αθήνα. Πηγή:
 Δημητσάντου-Κρεμέζη /
 Ζαμπίκος /
 Χατζηκωνσταντίνου 2013,
 σ. 61.

03

04a-β

Λαϊκός νεοκλασικισμός,
Καλαμάτα. α: Υπαπαντής και
Αμφείας. β: Γρηγορίου Ε' &
Μαυρομιχάλη. Πηγή:
Δημητσάντου-Κρεμέζη
2016, σ. 116 και 97
αντίστοιχα.

05

Αφαιρετικός κλασικισμός.
Καλαμάτα, κεντρικός
δρόμος. Πηγή:

Δημητσάντου-Κρεμέζη
2016, σ. 4.

06

Ρομαντική φιλοπατρία. Δημ.
Πικιώνης, οικία Ποταμιάνου,
Φίλοθέη. Πηγή: Δημήτρης
Πικιώνης, Αρχιτεκτονικό Έργο
1949-1964, τόμ. V, εκδ.
Μπάστα-Πλέσσα, 1994,
σ. 111.

Οι αρχιτεκτονικές δημιουργίες της πρώτης περιόδου εφαρμογής των αρχών του μοντερνισμού, που συμβατικά καλύπτει το διάστημα από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 μέχρι και τη δεκαετία του 1960, ήταν μελετημένες από Έλληνες νεωτεριστές αρχιτέκτονες της Γενιάς του '30, οι οποίοι, αριθμητικά λίγοι, μετείχαν στους ιδεολογικά φορτισμένους προσανατολισμούς που απασχολούσαν τις δύο βασικές αντιθετικές καλλιτεχνικές και ιδεολογικές τάσεις, της ρομαντικής φιλοπατρίας (εικ. 6) και του διεθνιστικού μοντερνισμού (εικ. 7), καθώς και τα δίπολα παράδοση ή νεωτερικότητα, ελληνικότητα ή διεθνή ρεύματα⁷.

Ακολουθώντας τον βηματισμό του καιρού τους, συνέβαλαν στον διάλογο της χώρας μας με το διεθνές καλλιτεχνικό γίγνεσθαι. Στα έργα τους εφάρμοσαν με συνέπεια τις συνθετικές αρχές και τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του ρυθμού, όπως αυτά διατυπώθηκαν στις αίθουσες της Σχολής του Bauhaus στη Γερμανία, χώρα συγκρότησης του κινήματος. Η αισθητική πρόταση του μοντερνισμού μπορεί να συνοψιστεί στην αντικατάσταση του ιστορικού μορφολογικού ιδιώματος του παρελθόντος με τον ορθολογικό σχεδιασμό. Συνθετικό εργαλείο του ορθολογικού σχεδιασμού αποτελεί η στατική δομή, που εξασφαλίζει την ενότητα μορφής και κατασκευής, με την ελεύθερη σύνθεση και την εκφραστική απλότητα της μορφής — στην οποία δεν χρησιμοποιούνταν διακοσμητικές λεπτομέρειες αν δεν εξυπηρετούσαν τη λειτουργία —, με την καθαρότητα της λειτουργίας και τη σύνδεση του κλειστού χώρου με το έξω.

Τα έργα αυτά, που πολλοί τα χαρακτήρισαν ξενόφερτα, αποτέλεσαν την ελληνική εκδοχή του μοντερνισμού. Ένα τοπικό ιδίωμα, εξελληνισμένο ως προς το ύφος, την κλίμακα, τις αναλογίες και με δημιουργικά αφομοιωμένες τις συνθετικές αρχές και τις αισθητικές αξίες που διακήρυξε ο ευρωπαϊκός μοντερνισμός. Οι ριζοσπαστικές σύλληψης προτάσεις του σε συνδυασμό με το καινούργιο επαναστατικό υλικό, το οπλισμένο σκυρόδεμα (μπετόν αρμέ), ώθησαν την αρχιτεκτονική σε απρόσμενους δρόμους. Το μπετόν αρμέ ήταν αρκετά εύκολο στη χρήση του, σχετικά φθινό και πρόσφερε το μέσο για ένα άρτιο οικοδομικό σύστημα. Στη μεγάλη κλίμακα ενέπνευσε και επέτρεψε να πραγματοποιηθούν οι τολμηρές προτάσεις του μοντέρνου στυλ σε έργα-σταθμούς στη σύγχρονη παγκόσμια ιστορία της αρχιτεκτονικής, ενώ παράλληλα διευκόλυνε αποτελεσματικά την επίλυση των επιτακτικών στεγαστικών προβλημάτων με την προκατασκευασμένη δόμηση και την καθ' ύψος ανάπτυξη των κτιρίων. Στη χώρα μας αξιοποιήθηκε από εμπνευσμένους αρχιτέκτονες⁸ και έγινε συντελεστής αρχιτεκτονικής ποιότητας (εικ. 8α-γ). Χρησιμοποιήθηκε όμως, ελλείψει πολεοδομικής πολιτικής, και ως φθινό, εύκολο και γρήγορο κατασκευαστικό σύστημα από ιδιωτικά συμφέροντα, εμπειροτέχνες της κατασκευής, εμπόρους της αρχιτεκτονικής, κάτι που οδήγησε σε μια στείρα παραγωγή κακέκτυπων του μοντέρνου, δυσφημίζοντας τόσο τις αρχές και τις αξίες του όσο και το κατασκευαστικό μέσο που τις ανέδειξε.

ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

Η κρατική προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, των μνημείων και στοιχείων αυτού καθιερώθηκε για πρώτη φορά με το αναθεωρημένο Σύνταγμα του 1975 και συγκεκριμένα με το άρθρο 24: «Τα μνημεία, οι παραδοσιακές περιοχές και τα παραδοσιακά στοιχεία προστατεύονται από το κράτος». Την προστασία της ελληνικής αρχιτεκτονικής ανέλαβαν δύο κρατικοί φορείς, το ΥΠΠΟ (ΥΠΠΟΑ) και το ΥΠΕΧΩΔΕ (σήμερα ΥΠΕΝ) και κατά περίπτωση το Υπουργείο Αιγαίου με αλληλοκαλυπτόμενες αρμοδιότητες ως προς τον χαρακτηρισμό κτιρίων ως διατηρητέων.

1. Σε καθεστώς προστασίας υπάγονται τα μεμονωμένα ιστορικά/παραδοσιακά κτίρια κτισμένα πριν από το 1830. Η αξία τους, είτε ως μερών διατηρητέων συνόλων είτε λόγω της «ιδιαιτέρας αρχιτεκτονικής ποιότητας», είναι κατοχυρωμένη. Η προστασία τους επιβάλλεται αλλά, κατά κανόνα, δεν διευκολύνεται οικονομικά⁹. Το κόστος συντήρησης γίνεται αφορμή της καταστροφής τους.

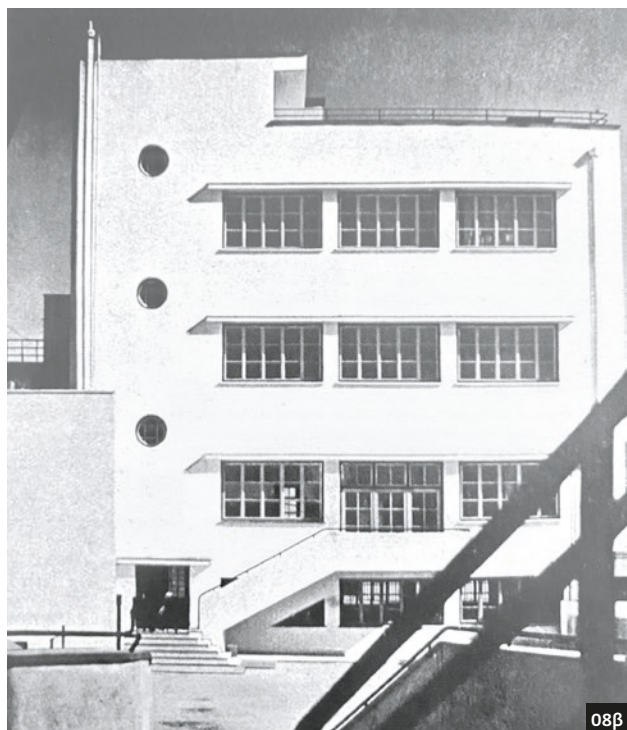
Τα μεταγενέστερα του 1830 κτίρια που χαρακτηρίζονται ως διατηρητέα σύμφωνα με τον νόμο 3028/2002 είναι τα έργα τέχνης που χρειάζονται ειδική προστασία και όσα έχουν «ιστορική σπουδαιότητα»¹⁰.

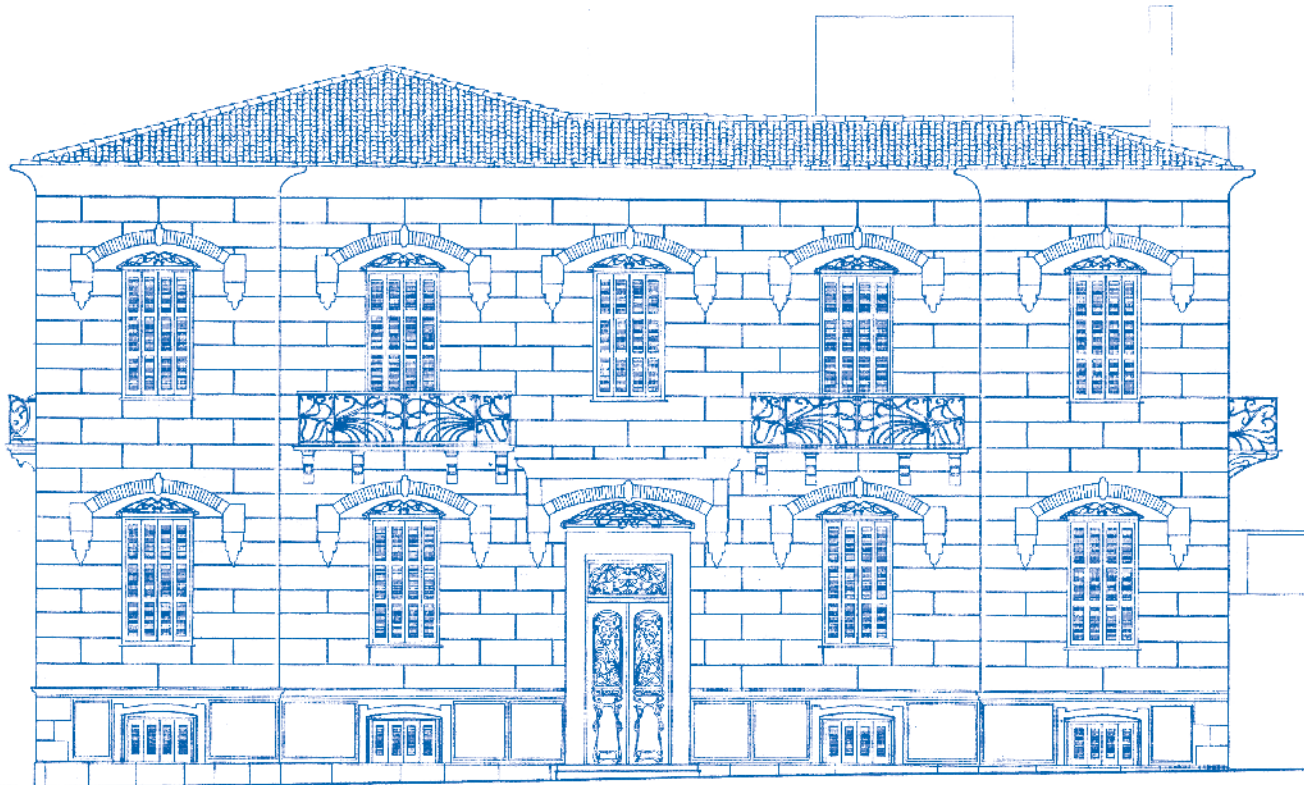
2. Τα νεοκλασικά, ομοιογενής σχετικά ομάδα με μορφές χαρακτηριστικές, τυποποιημένες και κωδικοποιημένες, είναι τα πρώτα στα οποία στράφηκε η κρατική μέριμνα για τη διατήρησή τους και σε αυτά αναφέρονται τα θεσμικά μέτρα προστασίας.

Στο αθηναϊκό κέντρο νομοθετημένη προστασία υπάρχει για 3.000 ή 3.500 κτίρια με νεοκλασικά ή και στυλιστικά χαρακτηριστικά που δεν ανήκουν πάντα σε ένα αμιγώς μοντέρνο λεξιλόγιο, καθώς εμφανίζουν στοιχεία Art Déco, εκλεκτικιστικά (εικ. 9) κ.ά.

3. Για τα κτίρια του μοντέρνου κινήματος το ενδιαφέρον είναι σχετικά πρόσφατο. Το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του 20ού αιώνα, της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, εφαρμόζεται σε περιορισμένο αριθμό κτιρίων. Ωστόσο συχνά είναι δύσκολη η διάκριση κτισμάτων του Μοντερνισμού από τα μεταγενέστερα στα οποία συναντάμε γενικές αναφορές στο μοντέρνο ιδίωμα.

4. Τα παραδοσιακά οικιστικά σύνολα της χώρας επανεκτιμήθηκαν κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο, αρχές της δεκαετίας του 1970, και αποτέλεσαν αντικείμενο μελετών¹¹, μέσω των οποίων αποκαλύφθηκε η συγκρότηση, η κοινωνική δομή, η αρχιτεκτονική ποιότητα σε δεκάδες παραδοσιακούς οικισμούς. Την εποχή εκείνη (1972–1974), για πρώτη φορά έγινε απόπειρα εντοπισμού και καταγραφής των αξιόλογων αρχιτεκτονικά οικιστικών συνόλων της χώρας. Συντάχθηκε πρόγραμμα καταγραφής από κρατικό φορέα¹² και ανατέθηκε σε δέκα επιστημονικές ομάδες η καταγραφή των οικισμών όλης της χώρας και η κατάταξή τους σε τρεις βαθμούς προστασίας. Επιλέχθηκαν αρχικά 400 οικισμοί οι οποίοι διατηρούσαν, στο σύνολο ή σε τμήμα τους, την αυθεντική παραδοσιακή δομή και μορφή. Αξιολογήθηκε επίσης ο περιβάλλον χώρος του οικισμού. Η προστασία τους προβλέφθηκε σε επίπεδο Νόμου πριν από την ισχύ του Συντάγματος του 1975. Συγκεκριμένα, με το άρθρο 79 του ΓΟΚ του 1973. Σήμερα περισσότερα από 830 σύνολα¹³ σε όλη την επικράτεια έχουν χαρακτηριστεί με νομο-

09

08γ

07

Οίκος του Ναύτου (κατεδαφισμένο), προβλήτα Χατζηκυριάκειου, Πειραιάς, αρχιτέκτονας: Εμμανουήλ Βουρέκας, 1930-31. Πηγή: Π. Εξαρχόπουλος, «Μοντέρνες απώλειες 03. Κατεδαφισμένα κτίρια του μεσοπολέμου στην Αθήνα», <https://www.archetype.gr/blog/arthro/monternes-apolies-03-katedafismena-ktiria-tou-mesopoleμου-stin-athina>.

08α-γ

Σχολεία του αρχιτέκτονα Κ. Παναγιωτάκου: α) Φιλολάου, Γούβα, 1934, β) Λιοσίων και Μιχ. Βόδα, 1932 (Πηγή: Φεσσά-Εμμανουήλ / Μαρμαράς 2005, σ. 257, 254). γ) Πολυκατοικία Λαναρά, Νέγρη 23 και Επτανήσου, 1938 (Πηγή: Δημητσάντου-Κρεμέζη / Ζαμπίκος / Χατζηκωνσταντίνου 2013, σ. 133).

09

Καλαμάτα, οικία Εφεσσίου με στοιχεία Art Déco. Πηγή: Δημητσάντου-Κρεμέζη 2016, σ. 75.

10

Η Μπλε Πολυκατοικία από την
πλατεία Εξαρχείων, 1933.
Αρχιτέκτων: Κυριακούλης
Παναγιωτάκος. © 2023 Μουσείο
Μπενάκη – Αρχαία Νεοελληνικής
Αρχιτεκτονικής.

θετική ρύθμιση «παραδοσιακοί οικισμοί» και έχουν εκδοθεί διατάγματα που υπαγορεύουν τους όρους προστασίας τους.

ΟΙ ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΕΤ

Παράλληλα με την κρατική πρόνοια, για τον μνημειακό μας πλούτο δρουν μη κυβερνητικές οργανώσεις, μεταξύ των οποίων η πρωτοπόρα, διακεκριμένη και βραβευμένη¹⁴ Ελληνική Εταιρεία Περιβάλλοντος και Πολιτισμού (ΕΛΛΕΤ, 1972). Από τη σύστασή της η εταιρεία αυτή υπερασπίζεται τον πολιτισμό ενώ δίνει προτεραιότητα σε ενέργειες και έργα που απαιτούνται για τη διάσωση της ευάλωτης αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς. Τον σκοπό αυτό αναλαμβάνει να εξυπηρετήσει το Συμβούλιο Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς (ΣΑΚ) στο οποίο μετέχουν σχετικοί με το αντικείμενο επιστήμονες. Στη μακρόχρονη πορεία του, ένας μεγάλος αριθμός από μεμονωμένα κτίρια αλλά και σύνολα, διάσπαρτα ανά την Ελλάδα και εκτός αυτής, είχαν την τύχη να αναβιώσουν και να εμπλουτίσουν, με τις αξίες και τη σημασία τους, τον θησαυρό της αρχιτεκτονικής του παρελθόντος στη χώρα μας, που μετέχει στο παρόν και προικοδοτεί το μέλλον της.

ΜΝΗΜΕΙΑ

Η συμβολή της ΕΛΛΕΤ σε έργα διάσωσης μνημειακής αρχιτεκτονικής είναι αξιόλογη και αφορά πλήθος αναστηλωτικών έργων σε σημαντικά εκκλησιαστικά μνημεία στην Ελλάδα και στο εξωτερικό¹⁵, αλλά και μελέτες αναστήλωσης όπως αυτή του μοναδικού ελληνιστικού πύργου στο νησί της Κέας ή η μελέτη προστασίας και ανάδειξης της Αρχαίας Ακρόπολης Κουκουναριών στην Πάρο.

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Οι δραστηριότητες της ΕΛΛΕΤ επεκτείνονται, μεταξύ άλλων, σε παρεμβάσεις για την προστασία των ανεπανόληπτων ιστορικών, παραδοσιακών οικισμών της χώρας, των μεγάλων συνθέσεων της λεγόμενης ανώνυμης λαϊκής αρχιτεκτονικής που με δυσκολία επιβιώνει σε τόπους μεταλλασσόμενους και καιρούς εκσυγχρονισμού. Η ΕΛΛΕΤ υπερασπίστηκε δυναμικά την ευάλωτη αυτή κληρονομιά, τόσο με παρεμβάσεις σε κρατικά όργανα¹⁶ όσο και με προσπάθειες εναισθητοποίησης των κατοίκων και των αρμόδιων φορέων σε θέματα θεσμικού πλαισίου για την αποτελεσματικότερη προστασία της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας, της κοινωνικής τους συνοχής, του φυσικού περιβάλλοντος, των χρηματοδοτικών εργαλείων για την αποκατάσταση του αρχιτεκτονικού αποθέματος κ.λπ. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και ο κύκλος ημερίδων που διοργάνωσε το Συμβούλιο Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς σε συνεργασία με τοπικούς φορείς. Επιλέχθηκαν τόποι οι οποίοι αποτελούν ζώσες πολιτισμικές ενότητες με αξιόλογη αρχιτεκτονική παράδοση και αντιμετωπίζουν αναπτυξιακές ευκαιρίες αλλά και προκλήσεις¹⁷.

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ ΑΘΗΝΑΪΚΩΝ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ ΤΟΥ ΜΟΝΤΕΡΝΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

Το μοντέρνο κίνημα επηρέασε την αρχιτεκτονική της Αθήνας και των προαστίων από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 μέχρι σχεδόν και τη δεκαετία του 1960. Οι κατοικίες και πολυκατοι-

κίες που κτίστηκαν εκείνο το διάστημα και διαμορφώθηκαν σύμφωνα με τις αρχές και τις επιρροές του καλλιτεχνικού-αισθητικού ευρωπαϊκού ρεύματος του μοντερνισμού θεωρούνται πολύτιμο τμήμα της νεότερης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς μας.

Με την ελπίδα να διασωθεί ο θησαυρός αυτός και να τύχει νομοθετικής και διοικητικής προστασίας, συντελεστές της ΕΛΛΕΤ¹⁸ κατέστρωσαν και ανέλαβαν την υλοποίηση του προγράμματος «Προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της δεκαετίας του 1930 του Δήμου Αθήνας». Αντικείμενο του ήταν η καταγραφή όσων από τις μονοκατοικίες, διπλοκατοικίες, πολυκατοικίες, διάσπαρτες στα επτά Δημοτικά Διαμερίσματα του Δήμου, είχαν τα χαρακτηριστικά που προέκυπταν από την εφαρμογή του μορφολογικού λεξιλογίου του πολυπρόσωπου μοντερνισμού, χωρίς να εξαιρούνται και μεταγενέστερα κτίρια που δέχθηκαν την επίδρασή του.

Στο σύνολο τους ήταν πολυπληθή, κατανεμημένα στον αστικό ιστό της πόλης και τα προάστια. Ήταν κατασκευασμένα είτε από ανώνυμους εμπειρικούς κατασκευαστές είτε από γνωστούς αρχιτέκτονες και μηχανικούς της εποχής. Ένας μεγάλος αριθμός —και σίγουρα ανάμεσά τους πολλά εξαιρετικά παραδείγματα— έχουν ήδη κατεδαφιστεί, ανεξάρτητα από την αρχιτεκτονική τους αξία. Ελάχιστα μόνο από τα σωζόμενα κτίρια έχουν χαρακτηριστεί διατηρητέα από το ΥΠΠΟΑ ή το ΥΠΕΝ.

Μέσω του προγράμματος καταγράφηκαν σε δύο φάσεις 1.300 περίπου κτίρια κατοικιών στο κέντρο και τις συνοικίες του Δήμου Αθηναίων. Η καταγραφή ήταν δύσκολο εγχείρημα και η αναζήτηση πληροφοριακού υλικού σε υπάρχοντα αρχεία ήταν φτωχή σε αποτελέσματα. Επίσης, η έρευνα για το ιστορικό κάθε κτίσματος, στοιχείο που ενισχύει την υποστήριξη της σημασίας που έχει η διάσωσή του, δεν μπορούσε παρά να περιοριστεί στην επιτόπια παρατήρηση και στη συλλογή πληροφοριών που αφορούσαν τα αρχιτεκτονικά στοιχεία για κάθε κατοικία, ενώ συνεντεύξεις με κατοίκους συμπλήρωσαν την ταυτότητά της.

Οι πληροφορίες ταξινομήθηκαν και καταγράφηκαν σε καρτέλες τεκμηρίωσης με τα στοιχεία κάθε κατοικίας, όπως για παράδειγμα τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά, τον χρόνο κατασκευής, τον αρχιτέκτονα ή μηχανικό του έργου κ.ά. Τρεις ομάδες ανέλαβαν τη φωτογράφιση των επιλεγμένων κτιρίων¹⁹. Τέλος, το αρχείο πήρε ηλεκτρονική μορφή με ανακλιπτά πεδία και αναρτήθηκε σε ιστοσελίδα.

Τα κριτήρια επιλογής των κτιρίων περιορίστηκαν σε αρχιτεκτονικά στοιχεία με βάση τα κύρια χαρακτηριστικά των μορφών και αρκετή ανοχή ως προς τη συμπερίληψη μεταγενέστερων εκδοχών της μοντέρνας αρχιτεκτονικής.

Στην καταγραφή περιλαμβάνονται και κατοικίες της πρώτης περιόδου, διάδοχες ενός απλοποιημένου νεοκλασικού ρυθμού με νεωτερικά χαρακτηριστικά που με τη σημερινή ματιά μπορούν να πάρουν θέση ανάμεσα σε αυτά του μοντερνισμού. Τη θέση αυτή διεκδικούν και τα «λαϊκά» μοντέρνα και γενικά κατοικίες που κτίστηκαν από το 1960 και έπειτα, στις οποίες εμφανίζονται απλουστευμένες νύξεις μοντερνιστικών στοιχείων (εικ. 1), ενώ ο καθαρός μοντερνισμός —«πουριστικές» και ρασιοναλιστικές εκφράσεις του— εμφανίζεται μόνο σε έργα μελετημένα από αρχιτέκτονες.

11

12

Κοινά χαρακτηριστικά όλων είναι η χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος για τον φέροντα οργανισμό, οι λιτοί γεωμετρικοί όγκοι με επίπεδη στέγαση, όψεις χωρίς επίπλαστο διάκοσμο. Κατά περίπτωση η συνθετική ελευθερία της κάτοψης καθορίζει τη διάπλαση των όψεων άλλοτε με συνεχή παράθυρα, άλλοτε με τις χαρακτηριστικές κλειστές επεξεργασίες — τα λεγόμενα έρκερ—, τα μπαλκόνια με στρογγυλεμένες γωνίες και συχνά το εξωτερικό επίχρισμα με ειδική επεξεργασία (αρτιφισιέλ), οι περίτεχνες σιδερένιες εξώθυρες, τα κιγκλιδώματα κ.ά. (εικ. 10, 12).

Το όλο εγχείρημα, εκτός από την καταγραφή των κτιρίων, αποσκοπούσε στη σύνταξη προτάσεων σχετικά με την προστασία τους, τόσο σε επίπεδο θεσμικό, με τη δημιουργία ενός διευρυνμένου πλαισίου προστασίας και ευαισθητοποίησης κρατικών φορέων σχετικά με θέματα χαρακτηρισμού και ανάδειξης κτιρίων κατοικίας του μοντέρνου κινήματος, όσο και στην πράξη, με την παροχή κινήτρων στους ιδιοκτήτες για τη συντήρηση και την αποκατάσταση των κτιρίων.

Το πρόγραμμα της καταγραφής τέθηκε σε εφαρμογή το 2008 και ολοκληρώθηκε τον Μάιο του 2013. Για την οικονομική υποστήριξη της έρευνας και της ψηφιακής καταγραφής, αρχικά αξιοποιήθηκε ένα Πρόγραμμα του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας για νέους επιστήμονες (2008) και στη συνέχεια η χορηγία του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη (2012–2013), η οποία, όπως δίλωσε ο πρόεδρος του Α.Π. Λεβέντη, αποτελεί συνεισφορά «στη διαδικασία προσδιορισμού, ανάλυσης και συστηματικής καταγραφής αυτού του σημαντικού κεφαλαίου στην αρχιτεκτονική ιστορία της Αθήνας».

Η συντονισμένη προσπάθεια του Συμβουλίου Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς για να αναδειχθούν οι δημιουργίες του μοντερνισμού στην Αθήνα και την ευρύτερη περιοχή της ολοκληρώθηκε με το βιβλίο *Αθηναϊκές κατοικίες του Μοντέρνου Κινήματος* (2013)²⁰. Στα περιεχόμενα του βιβλίου προηγούνται διεκρινιστικά κείμενα από έγκριτους μελετητές της ιστορίας της αρχιτεκτονικής και της πόλης. Ακολουθεί ο χάρτης κάθε Δημοτικού Διαμερίσματος με ένδειξη των καταγραμμένων κτισμάτων, ο συνοπτικός πίνακας που τα περιέχει σε μορφή φωτογραφικού καταλόγου και, τέλος, ενδεικτικές φωτογραφίες. Το συγκροτημένο σε πίνακες φωτογραφικό αρχείο περιέχει περίπου 1.300 κατοικίες και πολυκατοικίες, καθώς και 60 φωτογραφίες με συνολικές απόψεις και αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες, χωρίς περιγραφικά σχόλια.

Η παρουσίαση του φωτογραφικού αρχείου ακολουθεί το οδοιπορικό της καταγραφής στα επτά Δημοτικά Διαμερίσματα του Δήμου, ενώ η καταχώρησή του στο κάθε Διαμέρισμα γίνεται με βάση την αλφαβητική σειρά των ονομάτων των δρόμων.

Έκθεση με φωτογραφικό υλικό της καταγραφής φιλοξενήθηκε στο Μουσείο Μπενάκη, Κτίριο οδού Πειραιώς, από τις 15 έως τις 30 Ιουνίου 2013, με την ευκαιρία του 50ού Συνεδρίου της Europa Nostra στην Αθήνα (εικ. 11).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το άρθρο αυτό γράφτηκε για να θυμίσει το όραμα του Κώστα Καρρά, να γίνει πραγματικότητα η διάσωση των δειγμάτων του μοντερνισμού στην Αθήνα. Η καταγραφή σημαντικού ποσοστού από τα δείγματα και η κοινοποίηση του αποτελέσματος σε ιστοσελίδα και έντυπη έκδοση αποτελεί μόνο την απαραίτητη προεργασία. Ο ουσιαστικός σκοπός της όλης προσπάθειας, την οποία στήριξε με θέρμη ο Κώστας Καρράς, δεν ολοκληρώθηκε ακόμα. Αναζητούσε την άμεσα χρηστική ιδιότητα της καταγραφής, όχι μόνο ως βάσης αναφοράς για μελέτες αποκαταστάσεων ή ανακατασκευών αλλά κυρίως ως βοήθημα για μέτρα προστασίας, καθώς συμεριζόταν την πεποίθηση ότι η αξία του συγκεκριμένου πολιτιστικού αποθέματος αφορά τη συλλογική μνήμη των κατοίκων της Αθήνας, την ιστορία της αρχιτεκτονικής της πόλης και την εξελικτική πορεία της. Κληροδότησε τη βούληση να το προστατέψουμε.

Η συστηματική καταγραφή της συγκεκριμένης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς στον Δήμο της Αθήνας οργανώθηκε με σκοπό να δημιουργηθεί μια συνολική εικόνα για το πλήθος των κτιρίων, την ποιότητα και την κατάσταση διατήρησής τους, η οποία στη συνέχεια θα επιτρέψει την αξιολόγησή τους. Το ευρύ φάσμα των επεμβάσεων στα μεσοπολεμικά κτίρια κατοικίας, όπως ανακαινίσεις, προσθήκες και κατεδαφίσεις τμημάτων τους, καθιστά ακόμη πιο επιτακτική την ανάγκη για ορισμό του βαθμού προστασίας τους και τη λήψη μέτρων προστασίας για όσα εκφράζουν τις αξίες του μοντερνισμού.

Το ανανεωμένο ενδιαφέρον για το καλλιτεχνικό ρεύμα του μοντερνισμού, ο γραπτός λόγος που αναλύει τη σημασία του, τα συνέδρια που πραγματεύονται τον ρόλο του στην εξέλιξη της τέχνης και της αρχιτεκτονικής και κυρίως η μαχητική, ομαδική ιδιωτική πρωτοβουλία, αποτελούν αισιόδοξους οινούς για το μέλλον της διατήρησης των κτιρίων.

Σημειώσεις

- 1 <https://legal.heal-link.gr/index.php/manument>. <https://el.wikipedia.org/wiki/Μνημείο>.
- 2 Τα πολιτιστικά–καλλιτεχνικά κινήματα του νεοκλασικισμού και του μοντερνισμού είχαν ως αφηρητή τη Δυτική Ευρώπη με κέντρο τη Γερμανία και αφορούσαν τις εικαστικές τέχνες, τη λογοτεχνία, τη μουσική, την αρχιτεκτονική. Αμφότερα είχαν πολιτική σημασία. Το μεγάλο διεθνές καλλιτεχνικό ρεύμα του κλασικισμού εισήχθη και κυριάρχησε στη Βαλκανική κατά την περίοδο της γέννησης των ελεύθερων βαλκανικών κρατών. Το κίνημα του μοντερνισμού αναπτύχθηκε στην αστική βιομηχανική Ευρώπη και πρέσβευε τη βελτίωση της κοινωνίας μέσω της τεχνολογικής εξέλιξης.
- 3 Φαινόμενο του ευρωπαϊκού ρομαντικού στοχασμού, έστρεφε το ενδιαφέρον προς τη προβιομηχανική και την προαναγεννησιακή τέχνη, δηλαδή βρισκόταν στον αντίποδα του δυτικού ορθολογισμού και του κλασικισμού.
- 4 Δημητσάντου–Κρεμέζη 2016, σ. 13.
- 5 Για τις μορφές του μοντερνισμού σε διάφορους χώρους: από την αρχιτεκτονική μέχρι τη φιλοσοφία, από τη μουσική μέχρι τις φυσικές επιστήμες και τα μαθηματικά, από την πολιτική μέχρι τη λογοτεχνία, βλ. Καρακούρτη–Ορφανοπούλου 2012. Για τη «μεταβατική» γενιά του '20 από τον νεοκλασικισμό στον μοντερνισμό, βλ. Φεσσά–Εμμανουήλ / Μαρμαράς 2005. Η ευρύτητα του Μοντερνισμού εκφράζεται από αρχιτέκτονες και στοχαστές με αντίθετες απόψεις, όπως ο Δημήτρης Πικιώνης που αναζητούσε ισορροπίες ανάμεσα στη δημιουργική παράδοση και ο Δεσποτόπουλος, εκφραστής της ορθολογικής–καρτεσιανής σκέψης και διεθνιστής.
- 6 Η αποστροφή του σημαντικού μοντερνιστή αρχιτέκτονα Άρν Κωνσταντινίδη «γκρεμίστε τα νεοκλασικά», κρίνοντάς τα ασύμβατα με τον τόπο και τα χαρακτηριστικά του — δεν «ξεφύτρωναν μέσα από τον τόπο όπου κτίζονταν και δεν επηρεάζονταν από το γύρω περιβάλλον» — υποδαύισε τη διατήρησή τους.
- 7 Για τη Γενιά του '30, παράδοση και Μοντερνισμός λειτούργησαν σαν αμφίδρομοι καταλύτες. Καθένας βοήθησε στη βαθύτερη κατανόηση και οικειοποίηση του άλλου. Βλ. Καρακούρτη–Ορφανοπούλου 2012.
- 8 Φεσσά–Εμμανουήλ / Μαρμαράς 2005.
- 9 Ο ιδιοκτήτης ή νομέας του ακινήτου αντλεί απευθείας αξίωση για συμμετοχή του δημοσίου ή του οικείου ΟΤΑ στις δαπάνες επισκευών ή ανακατασκευών, φρόσον αυτές υπερβαίνουν ένα εύλογο όριο [ΣτΕ 109/1987, 3893/1981].
- 10 Στο ίδιο.
- 11 Από το 1975 στην Έδρα Μορφολογίας της Αρχιτεκτονικής Σχολής του ΕΜΠ, διδάσκεται συστηματικά το μάθημα της αρχιτεκτονικής ανάλυσης παραδοσιακών οικισμών, με επί τόπου καταγραφη στοιχείων που καθορίζουν τον αρχιτεκτονικό χαρακτήρα τους ως προς τη δομή, την κατασκευή και τη μορφή των κτισμάτων και του συνόλου.
- 12 Υπουργείο Εσωτερικών, 1972–74.
- 13 Στους πέντε νησιωτικούς νομούς του Αιγαίου βρίσκονται 250 από τα σύνολα αυτά, ενώ 166 ανήκουν σε Κυκλαδονήσια, γνωστά παγκοσμίως μέσω της τουριστικής προβολής τους. Βλ. Παραδοσιακοί Οικισμοί ΥΠΕΧΩΔΕ, 2012 στο Wayback Machine όπου περιλαμβάνονται και οι διατάξεις της Σύμβασης της Γρανάδας (1985) για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης που κυρώθηκε με το ν. 2039/1992.
- 14 Βλ. κατάλογο βραβείων στο Κωνσταντακοπούλου / Κουτσαδέλης 2017, σ. 55, 56.
- 15 Ενδεικτικά αναφέρονται: ο ναός του Αγ. Παντελεήμονα, του 6ου αι. στην Καππαδοκία, η συντήρηση τοιχογραφιών τράπεζας της Μονής Σινά, η αναστήλωση του καμπαναριού του Ι.Ν. Αγ. Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία, η «Κόκκινη Εκκλησία / Kizil Kilise» στην Καππαδοκία, ο Ναός Αγ. Κυριακής στην Απειρανθο Νάζου, ο Ναός Αγ. Πέτρου στην Καστάνια Μάνης, ο Ναός Αγ. Ιωάννου του Ελεήμονος στο Λυγουριό Αργολίδος, η αποκατάσταση της Μονής Φυρογείων στη Σίφνο. Βλ. πλήρη κατάλογο στο Κωνσταντακοπούλου / Κουτσαδέλης 2017.
- 16 Πλάκα: παρεμβάσεις για την προστασία της [1972–σήμερα].
- 17 Ο κύκλος δημοσίου διαλόγου περιλαμβάνει τις ημερίδες Αθήνας (13/01/2012), Σίφνου (13/10/2012), Ιωαννίνων (27/10/12), Βόλου (09/03/2013), Χανίων (12/04/2014), Καλαμάτας (11/10/2014) και Καστοριάς (16/5/2015). Συντονισμός: Παύλος Κρεμέζης, Πολιτικός Μηχανικός, Δρ Κωνσταντίνος Κουτσαδέλης, υπεύθυνος προγραμμάτων του ΣΑΚ. Χορηγός: Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη, Ιστοσελίδα: www.ellet.gr/imerides2016.
- 18 Την ιδέα της καταγραφής είχε η Μαρία Θάλα Καρρά. Την υλοποίηση της ανέλαβε η αρχαιολόγος Ειρήνη Γρατσιά, τότε υπεύθυνη προγραμμάτων του ΣΑΚ, τη διαχείριση του προγράμματος και την έρευνα η αρχιτέκτονα Κατερίνα Χατζηκωνσταντίνου. Επιτροπή παρακολούθησης: Π. Κρεμέζης, Πρόεδρος του ΣΑΚ, Δρ Κωνσταντίνος Κουτσαδέλης, Υπεύθυνος προγραμμάτων του ΣΑΚ, και τα μέλη του ΣΑΚ, αρχιτέκτονες Καίτη Δημητσάντου–Κρεμέζη και Άρης Ζαμπίκος. Για την καταγραφή των κτιρίων εργάστηκαν οι αρχιτέκτονες: Μαρία Βιδάλη, Μυρτώ Επιφανίου, Αναστασία Νικοπούλου, Κατερίνα Χατζηκωνσταντίνου, Δημήτρης Χατζόπουλος. Η έρευνα και η ψηφιακή καταγραφή πραγματοποιήθηκαν με την υποστήριξη του Ίδρυματος Α.Γ. Λεβέντη (2012–2013) και του Υπουργείου Απασχόλησης και Κοινωνικής Προστασίας (2008).
- 19 Εύα Νταράρα, Ιωάννα Ρουφοπούλου, Jeff Vanderpool και Κατερίνα Χατζηκωνσταντίνου.
- 20 Επιμέλεια Κ. Δημητσάντου–Κρεμέζη, Α. Ζαμπίκος, Κ. Χατζηκωνσταντίνου. Χορηγός: Αντιπροσωπεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην Ελλάδα.

Βιβλιογραφία

- Γακουμακάτος / Γεωργιάδης 2021: Γακουμακάτος Α. / Γεωργιάδης Σ. (επιμ.), *Το Μπούσους κι η Ελλάδα / Bauhaus and Greece* (δύγλωσση έκδοση), Εκδόσεις Καπόν, Αθήνα 2021.
- Δημητσάντου–Κρεμέζη / Ζαμπίκος / Χατζηκωνσταντίνου 2013: Δημητσάντου–Κρεμέζη Κ. / Ζαμπίκος Α. / Χατζηκωνσταντίνου Κ. (επιμ.), *Αθηναϊκές κατοικίες του Μοντέρνου Κινήματος* (δύγλωσση έκδοση), ΕΛΛΕΤ, 2013.
- Δημητσάντου–Κρεμέζη 2016: Δημητσάντου–Κρεμέζη Κ., *Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στην Καλαμάτα*, εκδ. Εταιρεία Μεσσηνιακών Αρχαιολογικών Σπουδών, 2016, σ. 89.
- Διακήρυξη Αμστερνταμ 1976: «Διακήρυξη του Αμστερνταμ», *Αρχιτεκτονικά θέματα* 10 (1976), σ. 333.
- Καρακούρτη–Ορφανοπούλου 2012: Καρακούρτη–Ορφανοπούλου Α. (επιμ.), *Η Γενιά του '30 στην αναζήτηση της Ελληνικότητας*, κατάλογος έκθεσης, Εθνική Πινακοθήκη – Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου – Παράρτημα Ναυπλίου, Αθήνα 2012.
- Κιντή / Τουρνικιώτης / Τσιαμπάος 2013: Κιντή Β. / Τουρνικιώτης Π. / Τσιαμπάος Κ. (επιμ.), *Το μοντέρνο στη σκέψη και τις τέχνες του 20ού αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.
- Κωνσταντακοπούλου / Κουτσαδέλης 2017: Κωνσταντακοπούλου Β. / Κουτσαδέλης Κ., *Το έργο του Συμβουλίου Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της ΕΛΛΕΤ*, Ιούλιος 2017.
- Παπαετρόπουλος 2003: Παπαετρόπουλος Α., «Η προστασία των παραδοσιακών οικισμών. Διοικητική πρακτική και νομολογία», δημοσιευμένο στον δικτυακό τόπο της Επιστημονικής Ομάδας «Νόμος+Φύση». Βλ. <https://nomosphysis.org.gr/7052/i-prostasia-ton-paradosiakon-oikiston-dioikitiki-praktiki-kai-nomologia-noembrios-2003/>.
- Φεσσά–Εμμανουήλ / Μαρμαράς 2005: Φεσσά–Εμμανουήλ Ε. / Μαρμαράς Ε.Β., 12 Έλληνες αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου (δύγλωσση έκδοση), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2005.